

9. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Редколегія: О. Соневицька, Б. Стефанович, д-р Р. Дразньовський. – Вилавець: Діловий комісаріат земляків Чортківської округи. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – 930 с.
10. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
11. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля. 2003. – 500 с.
12. Львівське товариство «Тернопільщина». Випуск 10 – 11. – Львів, 2014. – 218 с.
13. Мороз В. Замки Тернопілля.. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
14. Оконченко О.М. Специфіка розташування на місцевості ранніх бастіонних замків західної України // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 182 с. – С. 53–55.
15. Палков Т. Замки Тернопілля. Історія та легенди. Львів, 2011. – 66 с.
16. Підставка Р., Рибчинський О. Язловець – 640. – Збараж, 2013. – 128 с.
17. Пустиннікова І.С. Україна. 101 старовинний замок. – Х.: Веста, 2009. – 64 с.
18. Середжук П., Скочилас І. Невідомий опис Скали Подільської в 1713 р. / Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Книга друга. гол. редактор Б. Лавренюк, ред.-упор. Я. Гайдукевич. – Тернопіль, 1997. – 178 с.
19. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ «Збруч», 2008. – Т.3. П – Я. – 708 с.
20. Царик Л.П., Царик П.Л. Замки долини Збруча у структурі туристичних маршрутів Тернопільщини і Надзбруччя // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 182 с.
21. Чортківщина. Історико-туристичний путівник / автор-упорядник В. Погорецький. – Тернопіль: «Астон», 2007. – 190 с.
22. <http://www.castles.com.ua/potik.html>
23. <http://castlesua.jimdo.com>.

Ярослав Дзісяк

к.і.н., доцент кафедри гуманітарних
і фундаментальних дисциплін
Чортківського навчально-наукового інституту
підприємництва і бізнесу Тернопільського
національного економічного університету

ФОРТИФІКАЦІЇ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У ЧАС ТУРЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: 1672–1699 рр.

У статті розглянуто захоплення і відвоювання фортець південної Тернопільщини в ході турецько-польської війни 1672–1699 рр. в рамках політики українського гетьманату та міжнародної геополітичної ситуації.

Ключові слова: замок, фортеця, бастіони, король, гетьман, пашалик, санджак, Османська імперія, Річ Посполита.

Боротьбу за утвердження української державності у лабіринтах сюзеренів-союзників у 1660-70-х роках продовжив правобережний гетьман Петро Дорошенко. Запропонований ним проект українсько-польського примирення у 1699 р. засвідчив чергову спробу гетьмана незалежитися від королівської влади. Але в Острозі, того ж року під час мирної комісії, Річ Посполита визнала правобережним гетьманом Михайла Ханенка – супротивника Дорошенка. Ханенко 2 вересня 1670 р. підписав угодовський варіант угоди з Польщею. Бачачи безпідставність союзу-підданства королю, Дорошенко вдався до іншого союзника-сюзерена – султана Османської імперії. У грудні того ж 1670 року старшинська рада остаточно ухвалила рішення про визнання протекції від Османської імперії [26, с. 94–95]. Під час польсько-турецьких переговорів у квітні 1671 р. турецька сторона запропонувала польській такий варіант розв'язання української проблеми – перетворення козацької України на незалежну від Порту й Речі Посполитої нейтральну державу. Проте польський посол рішуче опротестував цю пропозицію. Відмова Польщі визнати незалежність правобережної Гетьманщини спровокувала польсько-турецьку війну, в якій військо гетьмана П. Дорошенка виступало союзником турецько-кримського. Разом з тим, 17 червня 1672 р. на Генеральній раді під Конотопом лівобережним гетьманом було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Він, разом із старшиною, дав присягу на вірність московському царю та підписав «Конотопські статті» – погіршені умови попередніх Глухівських [13, с. 383, 402, 403]. Загалом, саме 1672 рік став аж надто доленосним і насиченим новими: гетьманом-підданцем, союзником-сюзереном, поразками і перемогами у битвах на полі і в штурмі фортець.

На початку червня 1672 р. 100–120-тисячна турецька армія султана Мехмеда IV (в деяких виданнях її чисельність зростає до 300 тисяч) виступила в похід на Правобережну Україну. Повільна тривалість просування пояснюється не виключенням з боку Туреччини мирного вирішення конфлікту. 18 липня на Вінничині, під Батогом польське військо Кароля Лужецького, як і в часи Хмельниччини, зазнало поразки від загонів гетьмана Дорошенка [22, с. 340]. У серпні того ж року турецьке військо оточило неприступну фортецю Кам'янця-Подільського, здобули його 27-28 серпня. Надалі турецько-татарське-козацьке військо прямувало в західному і північно-західному напрямках – на Тернопільщину і Львівщину. Як зазначає історик Наталія Яковенко, приголомшене польське королівство лежало відкритим перед страхітливою арматією, що легко здобувало одне укріплення за другим, стираючи з лиця землі непокірних [28, с. 192]. Польський історик Олександр Чоловський зазначає, що регулярне військо султана було настільки великим, що не зустріло опору, окрім Будановського і Злотницького замків [1, с. 34] – Теребовлянський і Бучацький райони Тернопільщини. Причиною поразок, принаймні однією з головних, історик Сергій Лунін подає наступне: «На лихо, королем тоді був Міхал Вишневецький, людина, чий чесноти вичерпувалися знатністю роду. Ніхто в Польщі як слід не готувався до захисту держави від могутньої ісламської держави [15, с. 54]. Польський дипломат Станіслав-Казимир Беншовський у 1676 р. про внутрішню ситуацію у Польщі писав, що нема борців за державу, всі стоять лише за себе [14, с. 52]. 18 (28 с.ст.) жовтня 1672 р. у Бучачі був укладений мирний договір між турками – султаном Мехмедом IV і гетьманом Дорошенком з одного боку та Річчю Посполитою з іншого. Польща визнавала незалежність України в межах центральної козацької України – Брацлавщини та Київщини, а Подільське воєводство переходило до складу Туреччини як Подільський еялет. Саме тоді, при укладанні договору, вперше у міжнародній юридичній практиці був вжитий термін «Українська держава». [25, с. 319]. Бучач став містом, через яке проходив кордон – по річці Стрипі. Південна частина Тернопільської області увійшла до складу Османської імперії, турецькі залоги стояли в Язловці, Ягільниці, Чорткові, Гусятині [1, с. 35]. Як підсумовує Наталія Полонська-Василенко, «Поділля і частина Галичини з Чортковом стали турецькою провінцією» [20, с. 44]. Звісно, сейм Речі Посполитої ратифікувати таку угоду не міг.

Розглянемо подальші воєнно-політичні події, що мали істотний вплив на хід турецько-польської війни у західному Поділлі. 10 листопада 1673 р. помер король Речі Посполитої Міхал Вишневецький, припускається й версія отруєння [21, с. 376]. Невдовзі, «ніби щастя повернулося до поляків», військо Яна Собеського знищило під Хотином загін паші Гусейна і захопило потужну фортецю із трофеями [15, с. 62]. Звісно, результат битви під Хотином 1673 р. був далеко не такий, як восени 1621 р., але це був початок на шляху відвоювання Польщею українських земель, а фортифікаційні укріплення були вагомими пунктами цієї боротьби. Не буде перебільшенням стверджувати, що перемога під Хотином стала визначальним фактором обрання Собеського королем. 5 червня (н.ст.) 1674 р. під час виборчих урочистостей, новий король Речі Посполитої Ян III Собеський присягається на угоді зі шляхтою, в якій він обіцяє ... повернути землі, втрачені Бучацькою угодою [24, с. 150]. Правління Яна Собеського тривало до 1696 р. 3 осені 1674 р. новий король взявся до виконання присяги, даної на сеймі. Восени 1674 р. на східне Поділля, яке на той час знаходилось під владою гетьмана Дорошенка, повів наступ новообраний король, йдучи через Тернопільщину, бої з турецькою армією доповнювали руйнацію українських земель.

Не одержавши від Польщі узгодженого «гарячу» – викупу, Османська імперія у 1675 р. надсилає на Поділля військо на чолі паші Ібрагіма Шишмана. У 1676 р. розпочалася нова хвиля польсько-турецької війни. Турки захопили замки в Ягольниці, Чорткові, Язлівці, Бучачі та Золотому Потоці, поставивши там сильні залоги [11, с. 31, 5, с. 35]. Бучацький замок зазнав найбільш руйнівного нападу. Після битви біля Журавни (Івано-Франківська обл.), 17 жовтня 1676 р. був підписаний текст оновленої угоди, що складався з 8 статей, про належність Правобережжя гетьману Дорошенку вже не зазначалося. У 1678 р. договір був ратифікований Стамбулом. Також було домовлено про скликання турецько-польської комісії для визначення остаточних кордонів [27, с. 110–111]. Як зазначає Львівський історик археолог Ярослав Пастернак, в серпні 1680 р. польсько-турецька комісія визначила «докладний кордон». Західний – річка Стрипа від впадання у Дністер по с. Цвігове, До Польщі відходили Бучач, Трибухівці (Бучацький р-он), Джурин, Ридодуби, Хом'яківка (Чортківський р-он), Тудорів, Майдан, Гадинківці, Жабинці, Личківці (Гусятинський р-он). Чортків, Білобожниця, Скородинці, Біле, Угринь (Чортківський р-он) – під турецьким пануванням. Таким чином, до Туреччини, окрім Подільського воєводства були додані частина Теребовлянського повіту Руського воєводства. Тоді, тобто в серпні 1680 р., Чортків став столицею Чортківського пашалику (пашаликату), в ньому осів субпаша [11, с. 31]. Ці ж дані знаходимо у чортківського історика Леоніда Соневицького [10, с. 146–147]. Очевидно, почерпнуто з вище вказаної праці Чоловського.

1676 р., після зречення булави Дорошенком, Туреччина проголошує гетьманом Правобережної України Юрія Хмельницького (до 1681 р.), а весною 1677 р. війська турецького ставленика вторглися на Поділля. В серпні 1678 р. Чигирин був зруйнований турецько-татарським військом. 13 (н.ст.) січня 1681 р. був укладений Бахчисарайський мирний договір між Османською імперією, Кримським ханством і Московським цар-

ством, за яким за Москвою залишалось Лівобережжя з Києвом, а Правобережжя – за Туреччиною. Вперше офіційно фіксувалися сфери впливу Стамбулу і Москви. Разом з тим, вказаний договір давав можливість Туреччині просувати війська у глибоку Європу, готуючись до війни з австрійським імператором Леопольдом I [27, с. 125–126].

12-13 вересня 1683 р. об'єднане військо Речі Посполитої та Австрії розбило турецько-тагарське військо під Віднем. Як наслідок, більшість попередньо захоплених турками земель Тернопільщини, військом коронного гетьмана Анджея Потоцького були повернуті до Речі Посполитої, в т.ч. – Бучацький і Чортківський, частково Гусятинський райони. Проте перемога під Віднем ще не була остаточною перемогою над Османською імперією на українських землях.

Наступного 1684 р. польський король з військом своїм стояв під Кам'янець-Подільським, який взяв в облогу. Але й сам зазнавав значних труднощостей через напади турків і хвороби, через що багато його польського, литовського і пруського війська вимерло. Восени того ж року кримський хан прийшов на підмогу обложеному турецькому гарнізону, і відігнав військо Яна Собеського. У 1695 р. знову польські війська стояли під мурами столиці подільського єялету, коронний гетьман Яблоновський ходив на турків в Молдову і Буковину. Похід виявився невдалим – їх оточила орда між Прутом і Дністром, зазнавши втрат, заледве вирвались з оточення. Тоді ж кримська орда пішла походом на Волинь, на що коронне військо ніяк не відреагувало. Весною 1695 р. орда вчинила спустошливий похід до околиць Львова, заледве коронний гетьман Яблоновський зміг врятуватися [21, с. 392–393, 402].

Зважаючи на міжнародні умови, 13 серпня 1696 р. Туреччина віддала Кам'янець-Подільський Речі Посполитій на 22 роки, як виявилось, значно довше. Наступного, 1697 р. султан остаточно погодився з пропозиціями польського короля щодо повернення під владу Польщі Поділля, Брацлавщини та південно-східної Київщини, намагаючись «виторгувати» лише Кам'янець-Подільський [27, с. 133]. Врешті, у 1699 р. був підписаний Карловицький мирний договір між Туреччиною і Річчю Посполитою, за яким Поділля поверталось до Польщі.

Укладанню Бучацького мирного договору, власне – дипломатичної перемоги, передували військові перемоги – штурми фортець або здача без бою. В контексті фортифікаційної системи, варто зазначити, що у XVII ст., з огляду на удосконалення артилерії, на зміну баштовій системі прийшли бастейна і бастіонна системи. Застосування нової системи призвело до зміни архітектурного образу замку. Якщо в Середньовіччі розташування замку на пануючій височині виконувало оборонну роль, разом з тим, підкреслюючи вагомість і респектабельність архітектурного комплексу і самого власника, то у XVII ст. оборонні споруди необхідно було приховувати в рівні передполя і виконувати не високими, щоб ворожому артилерійському вогню було відкрито якомога менше поверхні споруди, маючи можливість розташувати на валах оборонну артилерію. Прикладом ранніх фортифікацій, виконаних у бастіонній системі на території Тернопільщини є замки у Збаражі, Золотому Потоці, Підзамочку. Їхні бастіони були доволі низькими. порівняно з тими, що застосовували в наступні періоди у класичних школах бастіонної архітектури. У вказаних замках повністю сформовані характеристики бастіонної системи: геометрично правильна форма нарису; фланкуючі елементи розташовані рівномірно вздовж периметру, згідно регламентованою відстанню, пов'язаною з дальністю пострілу; фланкуючі елементи п'ятикутні в плані, що нівелюють «мертві поля» перед ними, тобто з фасів двох суміжних бастіонів ведеться перехресна оборона передпілля, а з флангів – фланкуючий вогонь. Проте у другій пол. XVII ст. – поч. XVIII ст. бастіонні укріплення ядра замків втратили оборонне значення, знову у повній мірі впроваджуються домінування над навколишнім середовищем. Засипаються рови, ядро замку знову здіймається над довкіллям, на бастіонах і брамах виростають вежі, зводяться нові яруси у палацових спорудах і на куртинах [17, с. 53–54].

Оглянемо історію турецького панування у містах і селах Південної Тернопільщини – захоплення важливих фортифікаційних об'єктів. Бучацький район, сучасне село Язлівець. Молодий власник Олександр Конєцьпольський у 1649–58 рр. оточує замок зі сходу, заходу і півдня зовнішнім оборонним поясом – нижнім замком. Східна частина нижнього замку складалася з двох, з'єднаних стіною, башт, одна з яких була надбрамною з підйомним мостом. Західна частина – з прямокутного двоповерхового казематного будинку з арочним проїздом посередині і двома наріжними бастіонами, до яких з заходу примикали довгі мури з бійницями і невеличкими овальними бастеями [15, с. 61]. Після проведення модернізації, у Язловецькій фортеці було достатньо місця для розташування близько трьох тисяч воїнів. Лише через недбальство і бездарність командирів залоги, замок два рази майже без бою здавали туркам. У 1672 р. турецькі війська, під керівництвом паші Хусейна розвалили оборонні стіни [15, с. 73, 74]. Показовим, що Язлівець, з наказу султана, завоював керівник міста Аден – сучасна столиця аравійської країни Ємен. Його султан відправив на взяття Язловця після захоплення Бучачу [16, с. 112]. У січні 1673 р. Язлівець відвідав мандрівник Ульріх Вердум, залишивши свої враження: «Це досить велике місто, розташоване по обидва боки долини, якою тече р. Вільховець. передмістя – на великих пагорбах. Замок підноситься на гарматний постріл на захід від міста на окремому

пагорбі, який відходячи від поперечних гір, сягає довгої долини. Він великий, збудований по-італійськи, з високим мурами, плоским дахом і багатьма коминами. Збудований добре, але уже напів спустошений [14, с. 479]. У 1673 р. Яну Конецпольському вдалося звільнити місто. Але у 1676 р. турки, під командуванням Ібрагіма Шайтана знову його захопили, влаштувавши там один з найміцніших північних форпостів. Окрім фортифікаційних укріплень, були насаджені фруктові сади і виноградники, що свідчило про довгу перспективу турецьких намірів. Язлівець став адміністративним центром турецької провінції (еялету) – санджаком. Лише через рік після Віденської перемоги, у 1684 р. 12-тисячне військо коронного гетьмана Анджея Потоцького звільнив місто [15, с. 74]. Турецький гарнізон капітулював при перших пострілах польської артилерії [16, с. 113]. В Олександра Чоловського, 1926 р. видання, знаходимо дещо інше: Ян III Собеський звільнив твердиню де постала велика польська залога. Відбиття Язлівця стало головною метою і турботою Яна Собеського. Але на думку польського історика, ті намагання зійшли нанівець [1, с. 37]. Очевидно, з огляду на те, що у 1684 р. основна частина Тернопільщини була вже звільнена від турків і кордону, який мав місце до битви під Віднем вже не було.

Стосовно джерел про Чортківський замок, маємо незначні, подекуди суперечливі згадки, які не можуть у достатній мірі розповісти про його минуле. Архівні джерела, що в першу чергу зберігаються в установах Кракова та Варшави детально не вивчалися. Також в історіографії про нього є лише загальні відомості, які розпорошені в науковій чи популярній літературі. В них пам'ятка побіжно розглядається в контексті історії України, Речі Посполитої, Австро-Угорщини або у зв'язку з розвитком Подільського краю і міста Чорткова. Наявна література про замок переважно довідкова. Чортківський замок розташований у північно-східній частині Чорткова, на лівому березі річки Серет та похилому пагорбку підніжжя гори Вигнанської. У цьому районі водне плесо р. Серет у стані спокою коливається шириною 25-35 м, глибина у різних ділянках становить від 0,5-0,7 до 2,0-2,5 м. В ділянці розташування Чортківського замку правий берег Серету низький і помало звужується в сторону водойми. Протилежний, лівий берег високий і коливається в межах висоти 3,0–3,5 м. На відстані близько 250 м розташований Чортківський замок. Ще одна суттєва особливість: замок розташований не просто на пригірському кряжі, що полого спадає з північного сходу на південний захід, але на двох схилах яру, що омиваються невеликими потічками. З північного боку від замку вздовж гори Вигнанської по лінії захід-схід відзначаємо невелике підвищення, на якому розташований замок. Тут простежується також подовгаста западина, можливо, в минулому оборонний рів. До нього звернені бійниці, що частково збереглися вздовж трикутноподібної стіни. У даний час ці бійниці, починаючи від головної в'їзної брами вросли в землю. Але у XVII ст. ця природна захисна смуга була прокопана ровом та контрескарпована. В'їзд до замку міг проходити лише через міст. Очевидно, він був дерев'яний, так як кам'яної кладки в цій ділянці не прослідковується. У первісному вигляді збереглася лише південна п'ятикутна вежа, що виступає за межі захисного муру. Цей тип вежі бастионного типу почав використовуватися з кінця XVI – поч. XVII ст. розвитком та вдосконаленням вогнепальної зброї, в першу чергу, артилерії. Перевага таких споруд бастионного типу полягала в тім, що в разі атаки противника, вівся по ньому не лише фланговий вогонь (на додачу цей же фланговий вогонь проводився з бійниць периметру оборонного муру) та фланкуючий. Підсилювався шквальний вогонь за допомогою артилерії, що вівся з першого ярусу бастионів. У результаті комбінованого масового вогню противник опинявся згідно з військовою термінологією у «вогняному мішку». Після козацьких війн Хмельниччини, напередодні турецького походу, відбулися зміни. На місці зруйнованої частини східної башти та муру, що з'єднував два бастиони, було збудовано східну башту у вигляді прямокутного трикутника та перебудовано оборонний мур, який був зміщений назовні. Тоді між південною та східною баштами були споруджені потерни [7, с. 166–167].

Із завоюванням турків, був утворений Чортківський пашалик [4, с. 30]. В історичній літературі помітні різнобчення, навіть суперечності. Так, у праці В. Смолія і В. Степанкова вказано: «Завзятий опір чинили мешканці міст Тербовлі, Будзанова (тепер – Буданова), Чорткова, Бучача, Зборова, Золочева та інших міст» [19, с. 319]. У праці тернопільських авторів Клименка і Хаварівського – протилежне: «У 1672 р. Чортківський замок без опору здобули турки, панування яких тривало до 1683 р.» [14, с. 459]. Замок став резиденцією субпаші Чортківської нахії Язловецького санджака Кам'янецького еялету [23, с. 660, 18, с. 59]. Після переможної битви, Чортків відвідав король Ян III Собеський. у 1683 р. Наступного року теж побував король із військом, але це вже було після невдалого походу на Кам'янець-Подільський [2, с. 25]. Можна знайти датування звільнення Чорткова навіть 1699 р. [9, с. 79]. Мабуть, найбільш вірним є твердження, що за Карловицьким мирним договором, у 1699 р. Чортків юридично був закріплений за Польщею [5, с. 6].

Варто відзначити, що селяни та міщани неоднозначно реагували на їхню появу: невідомо було, чиє панування гірше польське чи турецьке. Турки, всупереч поширеним стереотипам, поводитися стримано, не чинили масових грабежів та вбивств. Декотрі селяни, після ненависного польського панування, гостинно зустрічали турецьку армію. Так, в означеній праці Смолія і Степанкова зазначено: «мешканці Ягельниці

винесли на дорогу багато хліба і безкоштовно роздавали м'ясо». З іншого боку, міщани Ягельниці, добровільно впустивши турків у містечко, згодом, внаслідок бруталності гарнізону, знищили турецьку залого, за що їх прозвали «гордими русинами» [25, с. 318]. За даними дослідника В. Мороза, містечко було захоплене турками, але через декілька днів польська залого і місцеві жителі відбили містечко і знищили гарнізон ворога. Ягельницький замок декілька разів переходив з рук в руки [16, с. 127]. Протягом 1672–83 рр. у містечку Ягельниця і навколо нього точилися часті бої між турецькими і польськими військами. Після Хотинської перемоги, поляки здобули Ягельницький замок, утримували до 1676 р., коли його знову захопили турки, які були там до 1683 р. [12, с. 568].

Неподалік села Нирків Заліщицького р-ну знаходяться залишки колись могутньої фортеці Червоного-рода, адміністративного центру Поділля Середньовіччя і Нового часу. Специфікою фортечного будівництва є те, що замок був розташований не на височині, а у глибокому каньйоні річки Джури. Твердиня була неприступною у часи Русі і Галицького князівства. На поч. XVII ст. львівський каштелян Микола Даниловича на місці дерев'яної фортеці, звів кам'яну, причому будівництво проводилося руками татарських полонених. Під час походу на Поділля у 1672 р., турки взяли фортецю в облогу. Для пришвидшення капітуляції замку, османи вдалися до хитрого способу завдяки природі – вище за течією підірвали гирло річки так, що русло змінило шлях. Внаслідок цього, утворився найвищий в Україні 16-метровий рівнинний Джурицький водоспад. Оборонці були змушені капітулювати. Турецьке правління тривало по 1699 р. Три стіни та дві вежі були суттєво пошкоджені [16, с. 131, 18, с. 58].

Замок у с. Сидорів, збудований наприкінці першої половини XVII ст., ймовірно, у 1640 р. володарем сусіднього Гусятин Марціном Калиновським. План та обриси фортеці не мають аналогів: «Я тут стою, то я й мурую. Як хочу, так і мурую!». Довжина замку – 178 м, ширина – 30 м. Фортеця належить до бастейного типу. Гострий північний виступ – вежу фланкують півкруглі бастеї, які також призначені і для ведення флангового вогню. Ця ж роль відведена і кільком бастеям, що висунуті з-за мурів для можливості пристрілювання підступів на відстані вогню артилерії того часу. Тут застосовано триходові стрільниці, зі щілинами для гаківниць в щоках артилерійських амбразур. Сама місцевість, де розміщений замок, нагадує розташування цілого Гусятин. Похилені до річки протилежні сторони пагорба, утворювали еспланаду, завдяки чому, рух ворогу чітко проглядався. З високої північної вежі проводилося спостереження за степовим простором. Перекрита греблею маленька річка Суходіл з трьох сторін утворювала ставки і болота, а з четвертої – викопали глибокий рів, що підвищувало обороноздатність [6, с. 73–74, 3, с. 69]. Фортеця немов була поділена на дві частини: найвищу північно-західну башту із казематами і помешканнями від іншої частини подвір'я відділяв мур із бійницями. Це дозволяло тримати оборону навіть тоді, коли ворог прорвав слабші місця. У вказаній вежі існували місця для вилазок проти ворога. Сидорівський замок-корабель здобули турки у 1672 р. Але наступного року польська армія відвоювала, залишивши залого під командуванням Хшонівського. Військовий загін стояв до серпня 1675 р., коли, згідно наказу, військо відступило для оборони важливішої Теревовлі, на що турки вщент зруйнували фортецю [16, с. 134, 135]. У 1678 р. Сидорів був відвоєваний військом польського коронного гетьмана Яблоновського.

Як підсумовує харківський історик Денис Журавльов, дипломатичні зусилля Дорошенка і власні геополітичні інтереси Варшави і Стамбула призвели до військового зіткнення Речі Посполитої та Османської імперії на скривавлених полях українського Правобережжя [8, с. 167–169]. Проте спроби за допомогою Туреччини здобути незалежність тривали і після укладання Карловицького мирного договору. Завершальним епізодом була російсько-турецька війна 1710–13 рр., і бої на Правобережжі з польським військом у лютому 1713 р. козацького загону мазепинця Дмитра Горленка гетьмана в еміграції Пилипа Орлика. Та врешті, у квітні 1714 р. турецький султан відпродав «орликову державу» Речі Посполитій. Експансія османської імперії не була єдиною причиною-виною захоплення, руйнації, подальше відновлення (із втратою військового значення фортифікаційних об'єктів). Відповідальність за деструктив війни з перемінним успіхом (отже, повторними руйнаціями) несе й непоступлива політика амбітного керівництва Речі Посполитої. Головною мірою в обороні зазначених у статті замків, відіграли командири, військова залого і місцеве населення, як поляки, так і українці.

Список використаної літератури

1. Czolowski A., Janvsz B. Przeszlosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
2. Scislak M. Czortkow w latach 1522–1946. – Wroclaw: «Pozapob».
3. Бучацька єпархія УГКЦ. Стежинами духовної та історико-культурної спадщини. Упорядник о. В. Білінчук. – Чернівці: ТОВ «Друк-Арт», 2010. – 72 с.
4. Герета І. Теревовля: Шлях через віки. Іст.-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1997. – 126 с.
5. Герета І.П., Гордій М.С. Чортків: краєзнавчий нарис. – Львів: «Каменяр», 1985. – 42 с.
6. Два береги Збруча. Путівник. – К.: Грані-Т, 2008. – 104 с.

7. Добрянський В. До питання побудови та реконструкції південно-східного прясла Чортківського замку XVII ст. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори»-2006, 2013. – С. 165-168.
8. Журавльов Д. Україна та Росія: Як брати горщики побили. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2009. – 350 с.
9. Замки Західної України. Путівник. – Львів: вид-во Валентини Томчук, 2010. – 96 с.
10. Записки НТШ ім. Шевченка. Леонід Соневицький. Студії з історії України. праці історично-філософської секції. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982. – 324 с.
11. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Редколегія: О. Соневицька, Б. Стефанович, д-р Р. Дразньовський, – Вилавець: Діловий комісаріат земляків Чортківської округи. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – 930 с.
12. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
13. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. Т. 1 / редколегія: В.А. Смолій (відп. редактор) та ін. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 800 с.
14. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля. 2003. – 500 с.
15. Лунін С. Іван Самойлович. – Харків: Фоліо, 2009. – 124 с.
16. Мороз В. Замки Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
17. Оконченко О.М. Специфіка розташування на місцевості ранніх бастионних замків західної України // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 182 с. – С. 53-55.
18. Палков Т. Замки Тернопілля. Історія та легенди. Львів, 2011. – 66 с.
19. Підставка Р., Рибчинський О. Язловець – 640. – Збараж, 2013. – 128 с.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
21. Руїна. Друга половина XVII ст. / Упоряд. і передм. О.І. Гуржія; Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1996. – 432 с.
22. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 448 с.
23. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ «Збруч», 2008. – Т. 3. П–Я. – 708 с.
24. Україна Incognita. Війна і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2004. – 560 с.
25. Україна крізь віки. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 7. – 352 с.
26. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 328 с.
27. Чухліб Т. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.
28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2006. – 582 с.

Володимир Добрянський

археолог, член Всеукраїнської спілки краєзнавців
м. Чортків

ДО ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ СПОРУДЖЕННЯ ТА ЗВЕДЕННЯ СПОРУД ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ. ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена результатам дослідження хронології побудови і зведення споруд Чортківського замку впродовж XVII-XIX ст.

Ключові слова: замок, башта, контрфорс, протохізма.

Незважаючи на обставини, що Чортківський замок залишається однією з небагатьох оборонних замків України, який у задовільному стані зберігся до сьогодення часу – але серйозної уваги дослідження йому не надавалося. Тому єдиною серйозною роботою з історії замку до сьогодення часу поки-що залишається монографія польського історика Олександра Чоловського «Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej», яка вийшла друком у Львові в 1892 році [5]. Цю працю польського дослідника у своїх роботах використовували подальші покоління дослідників, які, навіть не перебуваючи на території замку, просто списували роботу О.Чоловського, часом дописували у своїх працях неіснуючі матеріали- в таких роботах наводяться міфічні сюжети, від яких береться не лише сміх, але й жах. Це стосується деяких дослідників радянського та особливо шанованих краєзнавців теперішнього часу, особливо слід відзначити Яромира Чорпіту з Чорткова [4]. У своїй краєзнавчій розвідці він наскільки поспішав та поперекручував історичні факти, що описи про цей замок є проявом неучтва та некомпетентності Чорпіти.